

TÜRK KÜTÜPHANECİLER DERNEĞİ BÜLTENİ

XXIII. Cilt

1974

3'üncü Sayı

OKUL, HALK VE ÇOCUK KÜTÜPHANESİ SEMİNERİ KONFERANSI : TÜRK KÜLTÜRÜNÜN GELİŞMESİ VE KÜTÜPHANECİLİĞİMİZİN ÖNEMİ *

İsmet PARMAKSIZOĞLU
Başbakanlık Kültür Müsteşar
Yardımcısı

Muhterem Arkadaşlar,

Türk kültürünün gelişmesinde kütüphanelerin ve kütüphanecilerin etkinliği konusunda söz açmadan önce, konuşmanın kapsamını yani zaman ve çağ bakımından muhtevasını tespit etmekte elbette varacağımız sonuç bakımından fayda vardır.

Hepimizin bildiği gibi geçmişte yaşamış olan Türk soyundan çeşitli uruklar, boylar, iller ve budunlar yaşadıkları ortamın gereği genellikle konar-göçer olarak tarihin sahifeleri arasına girerler fakat, yerleşmeye elverişli coğrafi şartla karşılaştıkları anda da uygarlığın yerleşik kültüründe iz bırakan birer varlık olarak kendilerini gösterirlerdi. Örnek isterseniz Orta Asya'da Uygur ili, Horasan, Maverâünnehir, Kazan, Bulgar, Kırım, Azerbaycan, Tuna boyu, Macaristan ile yurdumuz Anadolu bütün tarihleri boyunca Türk uruklarının kaynağını teşkil eden bozkırlardan, Selenga yataklarından Isık göle kadar Altayların kuzeyinde kalan bölgelerden akıp gelen Türk illerini kendisine çekmiş ve bu coğrafi şart sonunda yukarıda genel hatlariyle çerçevelediğimiz yerleşik hayata elverişli ortama girince, bu ortamın gereği yerleşik kültürün en bariz ve değerli verimini ortaya koymuştur.

* İstanbul Kabataş Lisesinde Kütüphanecilik Kursunda verilmiş olan konferans.

Yine herkesçe teslim edilen bir gerçek de kütüphanelerin yerleşik kültürün ulaştığı merhalelerin en ileri safhasında bir uygarlık ürünü olduğudur. Şu halde Türk Kültürünün gelişmesinde kütüphanelerin ve kütüphanecilerin etkinliğini araştırırken yukarıda açıkladığımız coğrafi ortama girerek yerleşen ve Türk Kültürünün değişik gelişmelerini değiştirmelerini gerçekleştiren Türk illerini, budunlarını incelememiz gerekli bulunmaktadır.

Şu halde bu konuşmamızda klâsik olarak bellediğimiz İslam uygarlığından önceki nomad kültürümüz, İslâm uygarlığında kendini gösteren kültürümüz gibi bir ayrıntıya gerek görmeden, ister müslüman olsun, ister İslam dışı kalsın, yine örnek olarak vereyim Semerkand, Buhara, Beşbalık, Hanbalığ, Bulgar, Kırım, Tebriz, Sultaniye, Ocan, Bağdat ve nihayet Erzurum Mardin, Diyarbakır'dan Üsküb, Manastır, Saray Bosna, Budin hatta Yanık kalesine kadar uzanan Türk boylarının yerleştiği, şehir uygarlığının belli başlı örneklerinden, söz ederek kapsamı açıklamamız gerekmektedir.

Yukarıda kütüphane, hele kanun hizmetlerine ayrılan kütüphane kavramının yerleşik kültürün çok ileri bir merhalesi olduğuna değinmiştim. İsterseniz eski uygarlıklara şöyle bir bakalım. Ninova'da Aşar Banipal'in tesis ettiği kütüphaneyi örnek alırsak, yerleşik kültürün en eski alanlarından biri olan Mezopotamya'da geniş kapsamlı bir saray kütüphanesinin bir ülkede ilk sitelerin kuruluşundan 200 küsur yıl sonra doğduğuna şahit oluruz. Yine Hellenistik çağın ünlü İskenderiye Kütüphanesini yani, Sarapion'u hatırlayalım. Bu kütüphane'nin kuruluşu ve Theodosius tarafından yıkırılışı Mısır'da yerleşik kültürün kendini gösterdiği tarihten en az 3000 yıl sonra meydana gelmiştir. Bergama'nın ünlü Asklepim, ya da Ephes şehrindeki meşhur putperest filozof Lelsus'un kütüphanesiyle bu sitelerin kuruluşundan en az 1500 sene sonra açılmışlardır. Bu örnekleri daha da çoğaltmak mümkündür. Ama, konumuza dönmek için bu kadarla yetinmekte fayda vardır.

Muhterem dinleyenlerim,

Türk Kültürünün gelişmesinde kütüphanelerin ve kütüphanecilerin etkinliğini incelemeye girişirken, ilk merhalede Türk Kültürünün yerleşik uygarlığının örneklerini veren ilk sitelere yönelmemiz gerekir.

Doğal bir sonuç olarak büyük çöller, ıssız bozkırlar, yalçın dağlar ve acı, tuzlu göllerle kaplı olan İç Asyada da yerleşik uygarlığın ilk belirtileri bazı ırmak boylarında ve vahalarda kendini göstermiştir. Bugüne kadar yapılan kazılar ve araştırmalar sonunda ilk Türk sitelerini, Kara

kurum, Şiraorda, Beşbaluk, Ektağ - Ötüken, Binyul - Bingöl, Kaşgar ve Hoten olarak tespit etmek mümkün olmuştur. Bunlardan Hoten bizim konumuz bakımından ayrı bir önem taşır. Kütüphaneci, kütüphane ve kitap, uygarlığın temel taşlarından bu ölçünün ham malzemesinin kâğıt olması gereğinde her halde bir anlaşmazlığa düşmeyiz. Kâğıt olmadıkça, onu yazan, çoğaltan, koruyan kütüphaneci ve kitapta olamaz. İşte Hoten kazıları bize kültür tarihimiz bakımından bu yönden ışık tutmaktadır. 1895'te Dutrenilde Rhins'in asıl Hoten kazı alanında Dandan - uilik ya da bugünkü adıyla Yektan köyünde bulduğu yazılı belgeler iki yönden önemlidir. Bunlar her ne kadar Sanskrit alfabesiyle yazılmış metinler olsalar da Türklerin en eski uruglarından Sakaların dilini bize tanıtmakla değer kazanmaktadırlar. Ayrıca kayın ağacından kesilmiş safihalar üzerine yazılmış olmaları ise ayrı bir önem kazandırıyordu. İmam Cafer Sadık Türbesi çevresinde bulunan bir odada bu ağaç levhaların yerleştirilme şekli ve korunmaları için atalarımızın aldıkları tedbirlere eğildiğimiz zaman, burada kütüphaneciliğin prototipine rastladığımızı iddia edebiliriz. Araştırmacı A. Stein bu ağaç kabuğuna yazılı belgelerin bulunduğu odaya girdiği zaman, şu manzarayla karşılaşmıştır. Dört köşe bir odanın bir köşesinde tuğladan örülmüş bir ocak, ocağın iki yanında duvarlarda açılan nişlerde ise tam bir intizamla birbiri üzerinde sıralanmış yüzlerce ağaç levha görülmüyordu. Her ağaç levha ise yine ağaçtan yapılma muhafaza içinde bulunuyordu. İşte Stein'in tarifi budur. Bugün bazı örnekleri hala duran cami ve medrese kütüphanelerimizin Cumhuriyetten önceki tertip ve tanzim şekillerini bilenlerimiz, benim gibi hatırlayanlarımız varsa, Stein'in Hotende bulduğu kitap odasındaki mimari ve tertip ile bu medrese ve cami kütüphaneleri arasında çok yakın bir benzerlik müşahade etmemelerine imkân yoktur. Malzeme hariç, kitap nişleri ve kitapların istif tarzı Hoten kitap odası ile Yahya Efendi medresesi kitap odasının arasında binlerce yıllık bir kültür bağının varlığını bize açıklamaktadır.

Hoten'den Şira - Orda'ya geçelim. Orkhon ırmağı yanındaki bu ordu şehirde bugün temelleri bulunan sarayın çevresinde yine kitap ve kütüphane ile ilgili bazı belgelere rastlanmıştır. Ele geçen belgelerin Mani dinine ait olması bizi ilgilendirmez. Ancak bu belgelerin Çince, Kök Türk yazısıyla ve Soğdça oluşları belgelerin toplandığı Uygur sarayındaki kültür seviyesinin yüksekliğine bir delil teşkil eder. Burada bulunan yazmaların normal kitap tekniğinde meydana getirildiğine yani sayfaların bir cilde şirâze ile bağlanmış olduğuna dikkatimizi çekmek isterim. Yazı tekniğinde sayfa kavramına ulaşmak kültürel aşamada büyük bir ge-

lişmeyi ifade eder. Böylece kitap hazırlama tekniğinin ilk örneklerini Şira - Orda, Kara kurum ve Beşbaluk kentlerinin kazılarında elde etmiş olmaktadır.

Bu arada Rus bilgini Kozlov'un bize tanıttığı Tungut kültürünü ve Kara - Hoço yazmalarına da bir göz atalım. Çin ve Tibet kültürünün etkisinde kalan bu Türk kavminin meydana getirdiği Tibetçe Tangutça yazmalarda da Uygur kitap tekniğinin devamını gösteren örnekler sayısız denecek kadar çoktur. Oldenburg bu kitap hazırlama tekniğinin ve Tangut alfabesinin, göçebelerin sadece çevrelerinde dilleriyle dinleriyle kendilerini etkileyen Çin, ya da Tibetli papazlara ait olmadığını, bunun Hoten ve Şira - Orda kültürleriyle bağlaşıkları bulunduğunu bize açıklamıştır.

Şu halde İç Asya'nın ölü üç eski kentinde örneklerine rastlanan kitap sanatı, eski Türk uygarlığında kitap ve onun toplandığı kütüphane meydana getirme kültürünün çok eski ve köklü bir maziye dayandığını anlatmakla, en eski Türk kültüründe uygarlığın en büyük aşamalarından biri olan kütüphane kavramına ulaşılmış olduğunu göstermiş olmaktadır.

Kitap ve kütüphane kavramında İslamdan önceki kültürümüzü böylece tespit ettikten sonra şimdi İslam çağına kısaca göz atalım. Türk - İslam uygarlığında kitap - kütüphane ve kütüphaneciliğin gelişme ve aşamalarına geçmeden önce iki büyük siteyi incelemekte fayda vardır. Bunlardan biri Semerkand, öteki de Kaşgar'dır.

Müslüman Araplar 712'de Semerkand'e girdikleri vakit yepyeni bir elemanla karşılaştılar. Bu yeni eleman Ön Asya için olduğu kadar Avrupa için meçhul olan kağıttı. Böylece Semerkant kağıt atelyeleri Şam'da, Basra'da, Fustat ve Kayınvan'da kurulmaya başlayınca İç Asya'nın kendine özgü kitap tekniği ve onunla birlikte kütüphane kuruluşları da Asya'ya oradan Afrika yoluyla Endülüs ve Avrupa'ya doğru yayılmaya başladı. 891 yılında bu şehirde yüzden fazla kitapçı dükkânının bulunduğunu hatırlarsak Semerkand'in nasıl bir kitap merkezi olduğu hakkında bir fikir edinebiliriz. Semerkand'in Samaniler ve Timurular devrindeki kültürel üstünlüğüne burada yer vermek istemiyorum. Zira bu devirlerde sadece Semerkand kütüphanelerini ve kitap zenginliğini anlatmak dahi ayrı bir konferans konusu olur. Benim burada belirtmek istediğim, bugün de kültürümüzün temeli olan kâğıt ile kitabın batıya hareketinde bu şehrin bir kavşak noktası olduğunu belirtmektir.

Kaşgar'a gelince, Semerkand ve Buhara ile birlikte İslam kültürüne geçişimizde unutulmaz merkezlerden biri olan bu şehir, Uygur uygar-

lığını İslam ortamı içinde geliştiren büyük bir kültür merkezi olmuştur. Eski Türk uygarlığıyla İslam dininin ve akidelerinin kaynaşması bu şehirde olmuş ve umulmayan bir gelişme göstermiştir. Hiç kuşku duyulmasın ki, Karahanlılar devrinde gelişen Türk - Müslüman dünya görüşü yani bir başka deyimle Türk - İslam kültürü, yüzümüzü batı uygarlığına çevirdiğimiz Tanzimat'a kadar bütün Türkleri etkileyen bir kültür olmuştur. Bu kültürün kaynakları ise Kaşgar kütüphanelerinde yatamakta idi. Orda - Aldı, Vanlık, Hazret Apag, Bibi, Meryem, Sultan Satuk medreselerine bağlı olarak kurulan kütüphanelerden binlerce öğrenci faydalanmış. Barthlod'un dediğine göre bu şehirde gelişen Türkçe, yazılı metinleriyle İslam dünyasının üçüncü kültür dili olmuştur. Ortaçağ yazarları bu yüzdendir ki Arap şiirinde fesahat, İran şiirinde halavet, Türk şiirinde de sıhhat bulduklarını ifade eylemekteydiler. Kaşgar kütüphaneleri yetişen binlerce bilgine kaynaklık ediyordu. Özellikle bu bilginlerden Şeyh Hüsameddin-i Asami kitap yiyici - âkil el-kütüb, Cemaledin-i Karşi ise Far el-kütüb-Kitap faresi samıyla tanınmışlardır. Ama, Yusuf el-Hacib'in Kutadgu Bilig'inin bütün Türklük dünyasında ne kadar tutulduğunu anlamamız için şu örnek yeter. Her yerde nüshalarına rastlanan bu kitabın vazo üzerine işlenmiş bir kopyesi Ural ırmağı munsabında Saraycık harabelerinde bulunmuştur. Süteler üzerindeki incelememizi Saray-Berke kültürü ile tamamlamak istiyorum. Eski Bulgar ve sonra da Altun-Ordu uygarlığının bu güzel şehri hakkında İbn Batuta ve el-Ömeri'nin verdiği haberler bu şehirde her cami yanında bir kütüphane olduğu merkezindedir. Bu rivayetlere şimdi gerçek gözüyle bakmak mümkündür. Zira Rus bilgini Trechtzenko'nun kazılarında alınan sonuçlar şimdi Ermitaj Müzesinde teşhir edilmektedir. Selçuklularda ve uygarlığımızın en mükemmel eseri Osmanlı İmparatorluğunda kütüphanelere geçmeden önce, İslam hilâfeti döneminde kütüphaneciliğin yaygınlığı hususunda size bazı rakamlar vermek isterim. Mesela Bağdat 36 kütüphanesiyle, Basra, Musul, Merv, Buhara, Kurtuba şehirleri büyük kütüphaneleriyle tanınmışlardı. Kurtuba'dan Semerkand'a kadar uzanan karayolu üzerindeki şehirlerde en az 1000 kütüphanenin bulunduğunu Seyyah Klavio bize belirtmektedir. Aslında İlighanlardan bir tekin olan, Abbasi Sarayının ve Arap edebiyatının parlak siması Feth ibni Hakan öldüğü zaman dört yüz deve yükü kitap bırakmıştı. Yakut-i Hamevi ise meşhur coğrafya eserini yazmak için Merv, Buhara, Semerkand ve Kaşgar kütüphanelerinde tam üç yıl çalışmıştı. Yine büyük hekim ve filozof İbn Sinan Samanoğullarının Saray kütüphanelerinden faydalanmak için kütüphanecilik görevini seve seve

benimsemişti. Bir başka bilgin el-Vakıdı'nın bıraktığı kitaplar dört yüz sandık tutuyordu.

Bu kültürel gelişmeyi taçlandıran cihan imparatorluklarının, Roma'dan sonra en ömürlüsü ve şanlısı olan Osmanlılar hakkında, yine Barthold'in şu sözleri yeterli bir tanıktır. «Türkiye XVI. ve XVII. Yüzyıllarda yalnız kendine askeri gücüyle şöhret kazanmakta kalmadı. İstanbul, İslâm dünyası içinde büyük bir uygarlık merkezi oldu. Özellikle kütüphaneleriyle bu uygarlığı besledi geliştirdi. İstanbul sakladığı sadece fars dilindeki yazmalarıyla bugün bile Londra ve Leningrad'tan sonra üçüncü metropol olarak yerini korumaktadır.»

Selçuklu ve Osmanlı uygarlığında kütüphane toplum hayatının ayrılmaz bir parçasıdır. Bu devletleri kuran Türk toplumunun her tabakasını incelediğimiz zaman kütüphaneyi de birlikte görmekteyiz. Türk orduları sefere çıktıkları zaman askerlerin ihtiyaçlarını karşılamak için sürülüp gönderilen esnaf alaylarında, Sür-sat kuruluşlarında pıdeciler, şerbetçiler, silâhçılar, terziler, berberler yanında sahhaflar yani kitapçılar da bulunurdu. Sipehsâlâr, Emirülümera, Serasker ve Serdar-i Ekrem ünvanlarıyla bu ordulara komuta edenlerin otağlarında kitap çadırları da bulunmakta idi. Nitekim Ragıb Paşa Kütüphanesinde mevcut bir çok yazmanın zahriyesini incelersek bunların nişanlar gibi bazan İranlılara esir düşerek ikinci bir saldırı sonunda kurtulan, bir bakıma özgürlüklerine kavuşan eserler olduklarını müşahede ederiz. Meselâ Hekimoğlu Ali Paşa'nın bozguna uğrayarak daha sonra Ragıb Paşa tarafından kurtarılan eserlerin şimdi Ragıb Paşa Kütüphanesinde kuşe-i hamül ve tusede ferahul-bül bir karar olduklarını tespit edebiliriz. Kitap sevgisi bu hale gelen bir ülkede kütüphaneleri tasnif etmeye çalışırsak, şöyle bir sonuç karşımıza çıkıyor :

Saray Kütüphaneleri, Cami Kütüphaneleri, Medrese Kütüphaneleri, Tekke Kütüphaneleri, Müstakil Özel Vakıf Kütüphaneler, Kişi Kütüphaneleri, Kal'a Kütüphaneleri, Kervansaray - Han Kütüphaneleri

ve bütün bu kütüphanelerin ana malzemesini yani kitabını meydana getiren bir sanayi kolu müstensihler, varnaklar, şahhaklar, müzehhibler, mukatta'lar, mücellidler, ahar-feşanlar, mürekkeçiler, sahhaflar, şâirler, yazarlar ordusu vardı. Türk-İslâm uygarlığının bir özelliği de bir yazının, bir şâirin yazdığı eserden bir telif hakkı beklememesidir. Onlar da haklarını eserlerini ithaf ettikleri devrin ileri gelen beyinden, vezirinden, padişahından câize, atıyye, armağan, behiyye v.b. isimler altında alıyor-

lardı. Fikir ürünlerinin üretilmesinde kazanç sağlayan asıl yukarıda bahzalarının adlarını saydığımız sanatkârlardı. Evliya Çelebiye göre XVII. yüzyılda sadece İstanbul'da kitapçılık sanat kollarında çalışan esnafın sayısı ellibinden fazlaydı. İşte bu büyük iş koludur ki, Türkiye'ye baskı makinesinin girmesine, matba'anın faaliyete geçmesine uzun süre direnen bir kamu oyu meydana getirmişti.

Kitap sanatı ve kütüphanelerin, toplumun yaşadığı her ortamda serhadlerdeki bir kaleden, kervanların uğrağı olan kervansayılara, hanlara, köylere kadar yayılması sonunda bir görevli tipini de ortaya çıkarmış oldu. Hâfız-ı Kütüb yani bugün Fransa'da aynı anlamda kullanılan Conservateurun karşılığı olan bu tip, temel kültürünü yine medreseden almaktaydı. Ancak, kütüphane hizmetleri devletin resmi görevleri dışında birer amme hizmeti olduğundan, bunlar ücretlerini ehl-i cihet olarak ya meşihat kapısından ya da, Kapu ağasından alırlardı. Hâfız-ı Kütüblük tarihimizde bazı ünlü kişilerle bezenmiş ve kütüphanecilik mesleğinin bu ilk temsilcileri biz kütüphaneciler için öğünç vesilesi olmuşlardır.

Bunların en ünlülerinden ilk hatırlayacağımız kişi Samanoğlu sarayında hâfız-ı kütüblük eden Ebu Ali İbn Sinadır. Onu Musul'da Gök-böri Muzaffereddin'in Sarayında görev alan ünlü filozof Uzlugoğlu Farâbi, Fâtihin Sarayında Molla Lütü, Damad İbrahim Paşa'nın konağında Şâir Nedim, Sultan III. Selim Sarayında Enderun Kütüphanecisi Kadid Emin Mehmed Efendi, IV. Mustafa'nın hâfız-ı kütübü Kara Çelebizade Mustafa Fennî, Ragıp Paşa kitapçısı Ahmed Nüzhet, Çelik Mehmed Paşa Kitapçısı Emin Mehmed, Sır kâtibi Mustafa Paşa kitapçısı Emin Efendileri anabiliriz. Türk uygarlığının ilk yadigârlarından günümüze kadar uzanan küüphane ve kütüphanecilik hiç kuşku duyulmasın ki, siz genç kütüphaneciler elinde kütüphanecilik tarihimizin parlak tarihine uygun bir gelişme içindedir, günümüzde yine de öylece gelişmesine devam edecektir.

Buna hepimiz inanıyoruz.